पूर्वीय अर्थ चिन्तन र नेपाली भाषा शिक्षण

कमप्रसाद देवकोटा
Email: devkotakamprasad60@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत आलेख पूर्वीय अर्थ चिन्तन र नेपाली भाषा शिक्षण शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । पूर्वीय अर्थ चिन्तनको प्रारम्भ कसरी भयो ? कुन कुन पक्षहरूले पूर्वीय अर्थ चिन्तनलाई समृद्ध तुल्याएका छन् ? ती चिन्तनहरूका मुख्य मान्यताहरू के के हुन् ? यसको चिन्तन परम्परा कसरी विकास भएको छ ?जस्ता प्राज्ञिक जिज्ञासाहरूको समाधानमा यस आलेखको औचित्यता प्रकट भएको छ । प्रस्तुत आलेखको उद्देश्य परिपूर्ति गर्नका लागि गुणात्मक अनुसन्धान विधिको अवलम्बन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्न द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत पुस्तकालय कार्यबाट यस अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्ववर्ती विद्वान्हरूले अध्ययन विश्लेषण गरेका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । संस्कृत परम्परामा शब्दार्थ सम्बन्धका बारेमा भए गरेका दार्शनिक चिन्तनहरू वर्तमान भाषिक चिन्तनमा पनि उपयोगी रहेको र यसले नेपाली भाषा शिक्षणमा सकारात्मक प्रभाव पारेको निष्कर्ष यस आलेखको रहेको छ ।

मुख्य शब्दावली: अव्याकृत वाणी, मूल अधिष्ठानचक्र, बुद्धिस्थ अवस्था, शब्दब्रह्म, तात्पर्य ज्ञान, भ्रमात्मक ज्ञान

विषय प्रवेश

संस्कृत विश्वका समृद्ध भाषाहरूमध्ये एक हो । संस्कृत भाषाबाट विकसित भाषिक दर्शनलाई पूर्वीय भाषिक दर्शनका रूपमा चिनिन्छ । पूर्वीय भाषिक चिन्तनको सुरूवात ऋग्वेदबाट भएको मानिन्छ । यजुर्वेज, सामवेद र अथर्ववेदमा पनि भाषाको चर्चा भएको देखिन्छ । यस परम्पराको आरम्भ वेदबाट सुरु भए पनि यसको विकास र समृद्धिमा उत्तरवैदिककालका ब्राह्मणग्रन्थ, आरण्यक, उपनिषदहरूको भूमिका पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । यास्करचित निघण्टु र निरुक्तमा पनि भाषासम्बन्धी गहिरो चिन्तन गरिएको पाइन्छ । शिक्षाग्रन्थहरू भाषिक ध्वनि, सुर, बलाघात, मात्रा आदिको बारेमा सिकाउने ग्रन्थहरू हुन् । प्रातिशाक्य र शिक्षाग्रन्थहरूमा विश्लेषण गर्दा मूलतः स्वर (उदात्त आदि सुर समेत), व्यञ्जन, अन्तःस्थ, ऊष्म वर्ण र तिनीहरूका भिन्नताका आधारहरू : बल, मात्रा, साम, सन्तान, अनुनासिकता, अक्षर, यम अभिनिधान, सन्धिस्वर आदिको विश्लेषण पाइन्छ । अहिले पनि यिनै पारिभाषिक शब्द र मान्यता स्वीकृत छन् (न्यौपाने, २०६९, पृ.२२) । वेदका मन्त्रहरूको उच्चारणलाई नियमबद्ध गरी उच्चारणमा एकरुपता कायम गर्न प्रातिशाक्य र शिक्षाग्रन्थहरूको रचना भएको देखिन्छ । प्रातिशाख्य र शिक्षाग्रन्थ भनेकै मूलतः ध्वनिविज्ञान हुन् (न्यौपाने, २०६७, पृ.३) । लौकिककालमा भाषालाई व्याकरणसँग जोडेर अध्ययन गर्ने परम्पराको विकास भएको पाइन्छ । संस्कृत परम्परामा अर्थबोध प्रक्रिया र वाक्यबोध प्रक्रियामा दार्शनिक चिन्तन भएको पाइन्छ । संस्कृत परम्परामा शब्द र अर्थको सम्बन्ध नित्य हुन्छ कि अनित्य हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा लामो चिन्तन भएको छ । स्फोटदर्शन, बौद्धार्थ निरूपण, शाब्दबोध प्रक्रिया, शब्दार्थ सम्बन्ध, अपोहवाद अर्थचिन्तनअन्तर्गत

पर्दछन् । यी परम्पराहरूले नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रभाव पारेका देखिन्छन् । भाषा शिक्षणअन्तर्गत पर्ने सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ जस्ता सीपहरूमा विद्यार्थीहरूलाई कुशल बनाउनका लागि यी दार्शनिक पक्षहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । प्रस्तुत अध्ययन स्फोटदर्शन, बौद्धार्थ निरूपण, शाब्दबोध प्रक्रिया, शब्दार्थ सम्बन्ध, अपोहवाद, अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद जस्ता संस्कृत अर्थ चिन्तनसम्बन्धी दार्शनिक पक्षहरू तथा नेपाली भाषा शिक्षणमा यिनीहरूको प्रभावको खोजीमा सीमित छ ।

आलेखको उद्देश्य

प्रस्तुत आलेख निम्न उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :
(क) पूर्वीय अर्थ चिन्तनका दार्शनिक पक्षहरूको मूल्याङ्कन गर्नु र
(ख) पूर्वीय अर्थ चिन्तनका दार्शनिक पक्षहरूसँग नेपाली भाषा शिक्षणको सम्बन्धको खोजी गर्नु ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेख व्याख्यावादमा आधारित गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाबाट सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्यहरू द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत प्रस्तुत आलेखको शीर्षकसँग सम्बद्ध विषयमा अध्ययन गरिएका पूर्ववर्ती विद्वान्हरूका सन्दर्भ पुस्तक, लेखरचनाहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित तथ्यलाई पाठ विश्लेषण विधिबाट व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । पूर्ववर्ती विद्वान्हरूबाट अभिव्यक्त विभिन्न विचारहरूलाई तत्वमीमांसाका रूपमा स्वीकार गरिएको छ भने विद्वान्हरूका वैचारिक दृष्टिकोणहरू ज्ञानका स्रोतका रूपमा रहेका छन् । आलेखको निष्कर्षलाई मूल्य मीमांसाका रूपमा लिइएको छ । यस आलेखको दाबीलाई पुष्टि गर्नका लागि साक्ष्यका रूपमा विभिन्न पूर्ववर्ती विद्वान्हरूका विचारहरूसँग विमर्श गरिएको छ । यो आलेख एपिए शैली अवलम्बन गरी तयार गरिएको छ ।

स्फोटदर्शन

भाषिक ध्वनिको उत्पत्तिसम्बन्धी वैदिककालदेखि चर्चा परिचर्चा हुँदै आएको छ । पूर्वीय वाङ्मयको आदि ग्रन्थ ऋग्वेदमा 'चत्वारी वाक् परिमिता' भनिएको छ । कतिपय विद्वान्हरूले चत्वारी वाक्लाई भाषाका चार अवस्थाहरूपरा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीको रूपमा अर्थ्याएका छन् (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. १६) । परा अव्याकृत वाणी हो । यसको उत्पत्ति मेरुदण्डको सबैभन्दा तल्लो भाग मूल अधिष्ठान चक्रबाट हुन्छ । यसको व्याख्या गर्न कठिन हुन्छ । मूलाधार चक्रदेखि नाभिसम्म पुगेको वाणी पश्यन्ती हो । यसलाई साधकहरूले अनुभूति गर्न सक्छन् । यो केही मात्रामा प्रकाशमय छ ।
लोकव्यवहारदेखि टाढा रहेको यस भाषिक अवस्थालाई योगसाधकहरूले निरन्तरको साधना र अभ्यासबाट बोध गर्न सक्छन् । नाभिचक्रबाट हृदय (फोक्सो) सम्म पुगेको वाणीलाई मध्यमा भनिन्छ । यसको अनुभूति बौद्धिक क्षमताबाट मात्र गर्न सकिन्छ । ध्यान र जप गर्ने व्यक्तिले यसलाई आभाष गर्न सक्छन् । यो वाणी प्रकृति र प्रत्ययबाट प्रवाहित हुन्छ । फोक्सोबाट निस्केको ध्वनि कण्ठ, तालुलगायत विभिन्न अवयवहरूमा ठक्कर खाँदै निःसृत हुने भाषिक अवस्था वैखरी हो । आधुनिक भाषाविज्ञानले यसको मात्र विश्लेषण गरेको छ । लोकव्यवहारको निकट रहेको यस वाणीको अनुभव सबैले गर्न सक्छन् । यो भौतिक तथा मूर्त हुन्छ ।

परा, पश्यन्ती र मध्यमा भाषिक अभिव्यक्तिका आन्तरिक स्वरूप हुन् । यी भाषिक अभिव्यक्तिका रूपहरू अव्याकृत तथा अव्यक्त अवस्थामा रहने भएकाले त्यसको व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिँदैन । प्रष्फुटित ध्वनि भनेको वैखरी हो । मध्यमा वाणीलाई स्फोटको मूल मानिन्छ । मध्यमा वाणी स्फोट हो भने वैखरी ध्वनि हो । स्फोट र ध्वनिका बीच कार्यकारणको सम्बन्ध रहेको छ । हृदस्थ स्फोटका कारणले भौतिक ध्वनि निःसृत हुन्छ । यसको अर्थ नाभिचक्रबाट हृदयसम्म पुगेको वाणीका कारणले वैखरी वाणी कार्यका रूपमा प्रकट हुन्छ । त्यसैगरी मध्यमा वाणीका कारणले वैखरी वाणी कार्यका रूपमा प्रकट हुन्छ । बोल्दा बुद्धिमा रहेको स्फोट ध्वनिको अभिव्यक्तिको कारण हुन्छ । सुन्दा श्रोताको बुद्धिमा रहेको स्फोट ग्रहणको कारण हुन्छ (बन्धु, २०७०, पृ. २४) । यसरी वक्ता र श्रोता दुबैले आ-आफ्नो बुद्धिको माध्यमबाट स्फोटको सुझ प्राप्त गर्छन् । बुद्धिस्थ अवस्थामा रहेको शब्द स्फोट हो भने त्यस शब्दमा निहित गुण ध्वनि हो । स्फोटबिना ध्वनि उत्पन्न हुन सक्दैन । ध्वनिलाई निकटता र दूरताले प्रभाव पार्दछ तर स्फोटलाई यसले कुनै प्रभाव पार्दैन । अर्थात् स्फोट समान रूपमा अनुभूत भइरहेको हुन्छ । महाभाष्यकार पतञ्जलीका अनुसार स्फोट एउटै हो, ध्वनिबाट भिन्नता हुन्छ (न्यौपाने, भण्डारी र न्यौपाने, २०६७, पृ. ८) । ध्वनि व्यक्तिविशेष, स्थानविशेष, कालविशेषबाट प्रभावित हुनसक्छ तर स्फोट सदैव स्थिर रहन्छ । वैयाकरणहरूका विचारमा 'आत्माले आत्मालाई आत्माद्वारा चिन्दछ' वाक्यमा एउटै आत्मा भिन्न भिन्न स्वरूपमा अभिव्यक्त भएजस्तै एउटै स्फोट ध्वनिका उपाधि भेदले भिन्न भिन्न देखिएको मात्र हो, यो त अतीन्द्रिय हुन्छ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११३) । स्फोट अव्यक्त चेतन तत्त्व हो, ध्वनि उच्चारणको कारण हो । स्फोट निरवयव तथा अखण्ड हुन्छ । प्राकृत र वैकृत गरी ध्वनि दुईप्रकारका हुन्छन् । स्फोटको सम्बन्ध प्राकृत ध्वनिसँग हुन्छ । पतञ्जलीका विचारमा स्फोट र शब्द एउटै हुन् । कानबाट पाउन सकिने, बुद्धिबाट ग्राह्य र प्रयोगबाट प्रकाशित आकाशस्थानिक तत्त्व नै शब्द वा स्फोट हो (न्यौपाने र पराजुली, २०६९,पृ.११३) । पूर्वीय भाषिक चिन्तनअनुसार अक्षर नै शब्दब्रह्म हो । जुन शब्दब्रह्मको भुमरीबाट संसार चलेको हुन्छ, त्यही शब्दब्रह्म नै स्फोट हो । हृदयमा रहेको शब्दब्रह्म (स्फोट) ध्वनिका रूपमा बाहिर प्रकाशन हुन्छ । अरणिका रुखभित्र रहेको आगो घर्षणबाट बाहिर प्रकट भएझैँ बुद्धिमा रहेको स्फोट ध्वनिबाट अभिव्यक्त हुन्छ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११३) । अतः स्फोटले ध्वनिहरूको माध्यमबाट अर्थ प्रकाशित गर्दछ । स्फोटदर्शनअनुसार शब्द र अर्थबिच नित्य सम्बन्ध रहेको छ । स्फोट सत्य एवम् अविनाशी हुन्छ भने वर्ण, पद, वाक्य असत्य एवम् क्षणभङ्गुर हुन्छन् । वेदान्त दर्शनमा आधारित स्फोटदर्शनअनुसार सम्पूर्ण जगत्का क्रियाकलापहरू शब्दब्रह्ममा अडिनुका साथै सबै ज्ञानहरू शब्दभित्रै एकाकार भएका छन् ।

भट्टोजी दीक्षितको शब्दकौस्तुभमा उल्लेख भएअनुसार स्फोटहरू आठ प्रकारका रहेका छन्, ती हुन् : (क) वर्ण स्फोट (ख) पदस्फोट (ग) वाक्यस्फोट (घ) अखण्ड पदस्फोट (ङ) अखण्ड वाक्यस्फोट (च) वर्ण जातिस्फोट (छ) पद जातिस्फोट (ज) वाक्य जातिस्फोट (बन्धु, २०७०, पृ. २४-२५) । दीक्षितले भाषिक वर्णलाई प्रकृति, पदलाई जीव, वाक्यलाई ब्रह्म, अखण्ड पदलाई अखण्ड जीवात्मा, अखण्ड वाक्यलाई अखण्ड ब्रह्म, जाति वर्णलाई नित्य कारणरूप प्रकृति, जाति पदलाई नित्य कारणरूप जीवात्मा, जाति वाक्यलाई अनिर्वचनीय नित्य र अखण्ड ब्रह्मका रूपमा आरोपण गरेका छन् । उनले व्यक्ति वाक्य असत्य र अनित्य हुने भएकाले सार्थक नहुने तर जातिवाक्य सत्य र नित्य हुने भएकाले सार्थक हुने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । दीक्षितको यस विचारले ब्रह्मलाई नित्य, अखण्ड तथा व्यापक मान्ने वेदान्त दर्शनलाई आत्मसात गरेको छ ।

शब्दबोध प्रक्रिया

शब्दले अर्थबोध गराउने प्रक्रियालाई शाब्दबोध भनिन्छ । शाब्दबोध प्रक्रियाको बारेमा थुप्रै विचार विमर्शहरू भएको पाइन्छ । यसलाई संस्कृत व्याकरणशास्त्रहरूमा शक्तिग्रह भनिन्छ । जगदीशले आफ्नो शब्दशक्ति प्रकाशिका (श्लोक २०) मा आठ प्रकारका साधनबाट शक्तिग्रह हुने बताएका छन् । ती हुन् : व्याकरण, उपमान, कोश, आप्तवाक्य, व्यवहार, वाक्यशेष, विवरण र ज्ञात पदको साहचर्य (बन्धु, २०७०, पृ.२२) । यस प्रकारका शाब्दबोध प्रक्रियामा सहयोग गर्ने साधनहरू आवश्यकता तथा सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिन्छ । यिनीहरूलाई क्रमशः यसरी चर्चा गर्न सकिन्छ :

(क) व्याकरण : व्याकरणले शब्दको प्रकृति र प्रत्यय छुट्याएर शब्दको अर्थ बोध गर्न सहयोग गर्दछ ।
(ख) उपमान : सादृश्य तथा उपमानबाट शब्दको अर्थबोध हुन्छ, जस्तै : सुन पित्तल जस्तै छ । यसबाट सुनको पहिचान गराइएको छ ।
(ग) कोश : कतिपय शब्दहरूको अर्थ शब्दकोशको सहायताबाट पत्ता लगाउन सकिन्छ ।
(घ) आप्तवाक्य : मर्यादित, विश्वासयुक्त व्यक्तिहरू तथा शास्त्रका भनाइहरू आप्तवाक्य हुन् । स्वर्ग, नरक, देवता, राक्षस आदि शब्दहरूको बोध आप्तवाक्यकै रूपमा गरिन्छ ।
(ङ) व्यवहार : कतिपय ज्ञानहरू लोकव्यवहारबाट भएको हुन्छ । कुनै शब्दहरूबीचको अन्वय र व्यतिरेक पद्धतिबाट बालकहरूले शब्दको अर्थबोध गर्दछन् । लोकव्यवहारमा नयाँ शब्दहरू थपिँदै जान्छन् भने पुराना शब्दहरू हट्दै जान्छन् ।
(च) वाक्यशेष : कुनै खास प्रसङ्ग वा सन्दर्भबाट शब्दको अर्थ निर्धारण हुन्छ । हामीले दशैँमा खसीको मासु खायौँ । यस वाक्यमा मासुको अर्थ प्रसङ्गबाट स्पष्ट हुन्छ ।
(छ) विवरण : कतिपय शब्दको अर्थ विवरण वा व्याख्याबाट खुल्दछ । जस्तै : बिरालो जस्तो देखिने लामो पुच्छर र छोटो कान भएको बाघ हो । यहाँ 'बाघ' शब्दको अर्थ विवरणबाट स्पष्ट भएको छ ।
(ज) ज्ञात पदको साहचर्य : वाक्यमा एक पदबाहेक अन्य पदहरूको अर्थ लाग्ने अवस्थामा ज्ञात पदको साहचार्यबाट अर्थ स्पष्ट हुन्छ । जस्तै : हलो, कुटो, कोदालो, जुवा शब्दहरूमा 'जुवा' शब्दको अर्थ अन्य शब्दहरूको सान्निध्यबाट बुझ्न सकिन्छ ।

साहित्यमा अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना गरी शब्दशक्ति तीन प्रकारका मानिएको छ । शब्दको अभिधा शक्तिबाट वाच्यार्थ बोध हुन्छ । मुख्यार्थमा बाधा हुन गई लक्ष्यार्थ बोध हुन गएमा त्यसलाई शब्दको लक्षणा शक्ति मानिन्छ । जस्तैः गंगामा घर छ । गंगा नदीको प्रवाहमा घर हुन नसक्ने भएकाले अभिधा शक्तिबाट यस वाक्यको अर्थबोध हुन सक्दैन । गंगा नदीको किनारामा घर अवस्थित छ भनेर बोध गर्नु लक्ष्यार्थ हो । कतिपय शब्दहरू लक्ष्यार्थबाट मात्रै अर्थबोध गर्न सकिँदैन । 'गंगामा घर छ' वाक्यलाई नै हेर्दा पवित्रस्थलमा घर छ भनेर बोध गर्नु व्यङ्ग्यार्थ हो । यस शक्तिबाट अर्थबोध गर्दा सन्दर्भ र परिस्थितिलाई ख्याल गर्नु पर्ने हुन्छ । शाब्दबोध चार कारणहरूबाट हुने गर्दछ : आसत्ति, योग्यता, आकाङ्क्षा र तात्पर्य ज्ञान (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११६) । यी शाब्दबोध प्रक्रियाका सहकारी कारणहरूलाई यसरी चर्चा गर्न सकिन्छ :

(क) आसत्ति : व्यवधानबिना पदहरूको निकटताका कारण अर्थबोध हुनु आसत्ति हो ।
(ख) योग्यता : शब्दहरूमा अर्थबोध गराउने योग्यता आवश्यक हुन्छ । योग्यताबिनाका पदहरूको

प्रयोगबाट शाब्दबोध सम्भव हुँदैन । जस्तै : 'फूल फुल्यो' भन्ने वाक्यमा फूलसँग फुल्ने योग्यता भएकाले अर्थबोध भएको छ । 'ढुङ्गा फुल्यो' भन्ने वाक्यमा ढुङ्गामा फुल्ने योग्यता नभएकाले अर्थबोध हुँदैन । अर्थात् यसबाट नकारात्मक शाब्दबोध हुन जान्छ ।

(ग) आकाङ्क्षा : वाक्यमा कुनै पदको आपूर्ति अनिवार्य मानिन्छ । जसको प्रयोगबिना वाक्यको आशय अभिव्यक्त हुन सक्दैन । जस्तै : उसले खसी ....मात्र उच्चारण गर्दा काट्यो, पाल्यो, चरायो, हरायो... थुप्रै आकाङ्क्षाहरू देखिन सक्छन् ।

(घ) तात्पर्य : वक्ताको आशय खुलाउनु तात्पर्य हो । व्यवहारमा एउटै शब्दका पनि धेरै अर्थ लाग्न सक्छन् । वक्ताले जुन आशयमा शब्द उच्चारण गरेको हुन्छ सोही आधारमा अर्थबोध गर्नुपर्ने हुन्छ, जस्तै : 'मुसो आयो' वाक्यमा 'मुसो' शब्दले 'अन्न खाने एकथरिको जन्तु' र 'साह्रो भई छालामा उठ्ने नपाक्ने एक किसिमको फुकुण्डो' दुबै अर्थबोध गराएको छ । अतः वक्ताको तात्पर्य शाब्दबोधको कारण हो ।

शाब्दबोधका लागि वृत्ति ज्ञानको आवश्यकता पर्छ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११७) । वृत्ति ज्ञान भन्नाले अर्थज्ञान भन्ने बुझिन्छ । वक्ता तथा श्रोतामा शक्ति, लक्षणा र व्यञ्जनाजस्ता वृत्तिज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शक्ति वाच्यवाचक सम्बन्धमा आधारित वृत्ति हो । मुख्यार्थमा बाधा सिर्जना भई लक्ष्यार्थ बोध भएमा लक्षणा वृत्ति र व्यङ्ग्यार्थ प्रवाह भएमा व्यञ्जना वृत्तिको प्रयोग भएको मानिन्छ । शाब्दबोध गराउन रुढि, योग र योगरुढ गरी तीन प्रकारका शक्तिको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रकृति प्रत्ययको कल्पना नगरी परम्परागत रूपमा चलिआएको अर्थलाई स्वीकार गर्नुलाई रुढि भनिन्छ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११७) । जस्तै : 'भालु' शब्दलाई 'भाल्' र 'उ' रूपमा विभाजन गर्दा अर्थबोध हुँदैन । प्रकृति र प्रत्यय छुट्याई अर्थबोध गर्ने सकिने शब्द यौगिक हुन् । जस्तै : दुधालु, रिसाहा, धुपौरो आदि । प्रकृति प्रत्ययको सहायता लिएर परम्परागत अर्थबोध गर्नु योगरुढि हो । यसप्रकारका शब्दहरू परम्परा तथा सामाजिक सम्झौतामा आधारित हुन्छन् । जस्तै : 'लवण' शब्दमा 'य' प्रत्यय लागेर 'लावण्य' शब्द बनेको छ । लवणको अर्थ 'नून' भए पनि 'लावण्य' शब्दले नूनसँग सम्बन्ध राख्दैन । यसको अर्थ सौन्दर्य हुनजान्छ ।

बौद्धार्थ निरूपण

शब्दले दिने अर्थ मानसिक वा बुद्धिस्थ हुन्छ । यही अर्थको मानसिक वा बुद्धिस्थ प्रक्रियालाई बौद्धार्थ भन्ने गरिन्छ । पतञ्जली र भर्तृहरिले बौद्धार्थको बारेमा चिन्तन गरेपछि नागेश भट्टले परमलघुमञ्जूषा र वैयाकरण सिद्धान्त लघुमञ्जूषामा यसको व्यापक चर्चा र विश्लेषण गरेका छन् (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. १०९) । अर्थ मानसिक संरचनामा तयार भएपछि मात्र बाह्य रूपमा अर्थबोध गर्न सकिन्छ । पतञ्जली, भर्तृहरि, कैयट, गौतम, वाचस्पति, शेषनाग आदि विद्वान्हरूका ग्रन्थहरूमा गरि एका भाषाका मानसिक अर्थका सन्दर्भमा गरिएका विभिन्न प्रसङ्गहरूका आधारमा नागेशले यससम्बन्धी अवधारणालाई व्यापक बनाए । उनले विभिन्न ग्रन्थहरूबाट उदाहरण ल्याएर प्रस्तुत गरेका छन् । यस भनाइप्रति नैयायिकहरूको असहमति रहेको छ । उनीहरूका विचारमा शब्द र अर्थका बीचमा तादात्म्यता हुँदैन । यदि ती दुबैका बीचमा तादात्म्यता/नित्यताअर्थात् अभेद सम्बन्ध हुन्थ्यो भने ' मधु' शब्द उच्चारण गर्नासाथ मुखमा मह आउनु पर्ने, अग्नि उच्चारण गर्नासाथ मुख पोलिनु पर्ने भन्ने उनीहरूको तर्क रहेको छ । तर नैयायिकहरूको मतको नागेशले खण्डन गरेका छन् । अर्थ

आन्तरिक/बुद्धिस्थ अवस्थामा रहन्छ । अर्थ बुद्धिस्थ हुनुको अर्थ त्यसको भौतिक उपयोग नहुनु नै हो । किताबले भन्दा पनि ऊ अर्थ ल्याउँदैन, वस्तु ल्याउँछ, यो सङ्केत मात्र हो (न्यौपाने, २०५१, पृ.३७५) । हरेक वस्तुहरू बाह्य जगत्मा रहेका छन् तर तिनलाई बोध गराउने अर्थ भने मानवीय अन्तस्करणमा निहित हुन्छ । नागेशका विचारमा शब्द परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी हुँदै ध्वन्यात्मक रूपमा बाहिर निःसृत हुन्छ भने त्यस शब्दले दिने अर्थ मानसविम्बमा पहिलेदेखि नै रहेको हुन्छ । त्यही मानसविम्बमा रहेको अर्थलाई नै बुद्धिस्थ भनिएको हो । यदि कसैले मानसविम्बमा पहिले स्थापना नभएको शब्द उच्चारण गर्‍यो भने त्यसको अर्थबोध हुन सक्दैन । यस्ता शब्दको अर्थ मानस विम्बले पहिचान वा आधार खोज्न सक्दैन । शब्दको अर्थ मानवीय मस्तिष्कमा पहिले नै स्थापित भएको हुन्छ । नागेशका विचारमा बाह्य जगत्मा रहेको अग्निमा दाहकत्वशक्ति भएपनि बुद्धिस्थ अग्निमा दाहकत्वशक्ति हुँदैन । बाह्य अग्निको उच्चारण गर्दा बुद्धिस्थ अग्निबोध हुन जान्छ ।

पतञ्जलीको महाभाष्यमा उल्लेख भएअनुसार ‘कंसलाई मार्छ’, ‘बलीलाई बाँध्छ’ जस्ता वाक्यहरू वर्तमानकालिक हुन् । पौराणिक पात्र कंसलाई मार्ने र बलीलाई बाँध्ने काम त पहिले नै सम्पादन भएकाले भूतकालको प्रयोग हुनुपर्नेमा वर्तमानकालको प्रयोग किन ?भन्ने जिज्ञासा उठाइएको छ । कुशल कलाकारले कृष्ण र कंसको अभिनय गर्दा वर्तमानकालिकता देखापर्छ । दर्शकहरूले अभिनयकर्तालाई कंस र बली जस्ता पात्रहरू सम्झिरहेको हुन्छ । रङ्गमञ्चमा अभिनय गर्ने काम वर्तमानकालको हो । साहित्यकारहरू पनि आफ्ना मस्तिष्क वा बुद्धिमा वर्तमान कंस, कृष्णहरूका जीवनचरित्र प्रकाशित गर्छन् अर्थात् श्रोताका पनि बुद्धिमा समर्पित गर्न शब्दको ग्रन्थन गर्छन् (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३७५) । कलाकार/साहित्यकार दर्शक वा श्रोताका मस्तिष्कमा रहेका विम्बहरूका आधारमा अर्थबोध गराउन सफल हुन्छ । अर्थ बुद्धिद्वारा परिकल्पित हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा नागेशले यस्तो उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् :

एषं बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।
कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥

अर्थात् यो बन्ध्यापुत्र आकाशको फूल शिरमा लगाएर कछुवाका दूधका समूहमा नुहाएर खरायोका सिङको धनुष बोकेर आयो (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११०) । नैयायिकहरूले बाह्यसत्ता वा भौतिक रूपमा नभएका बन्ध्यापुत्र, आकाशको फूल, कछुवाको दूध, खरायोको सिङ जस्ता कुराहरूलाई भ्रमात्मक ज्ञान मान्नु पर्ने तर्क गरेका छन् । यसको खण्डन गर्दै नागेशले मानसपटलमा बन्ध्यापुत्र हुँदैन, आकाशमा फूल फुल्दैन जस्ता अर्थहरू पनि स्थापित गरेका छन् । आखिरी नैयायिकहरूले यी वाक्यहरू स्वीकार गरेकै छन् । यसरी बाह्य सत्तामा नभएका कुराहरू पनि बुद्धिमा आरूढ वा आरोपित सत्ताबाट अर्थबोध हुन्छ भन्ने मत नागेशको रहेको छ । बाह्य जगत्का कुनै पनि वस्तु वा व्यक्तिसम्बन्धी थुप्रै विशेषणहरूमानसिक सत्तामा निहित हुन्छन् । ती जुनसुकै विशेषणहरू प्रयोग गरिए पनि श्रोता/पाठकले एउटै वस्तु वा व्यक्तिलाई बोध गर्दछ । शब्दद्वारा सङ्केतित वस्तुको ग्रहण हुन्छ नै तर वस्तु उपस्थित हुँदैन भने केवल अर्थ वा विम्बको ग्रहण हुन्छ । शब्दद्वारा सङ्केतित वस्तुको भौतिक सत्ता वा त्यसको उपयोग सम्भव छ तर शब्दद्वारा बुझिने अर्थको भौतिक उपयोग सम्भव छैन (न्यौपाने, २०५१, पृ.३७५) । शब्द उच्चारण गर्दा स्वयम् वस्तु उपस्थित हुँदैन । मस्तिष्कमा रहेको विम्बको आधारमा अर्थबोध हुन्छ । ‘कुकुर भुक्छ’ वाक्यमा ‘कुकुर’ र ‘भुक्छ’ दुबै पदको विम्ब

मानसपटलमा हुन्छ, त्यसैबाट अर्थबोध हुन्छ । घटं करोति (घैँटो बनाउँछ) वाक्यमा 'घैँटो' शब्द कर्मको रूपमा आएको छ । घैँटो बनाउने व्यक्ति उल्लिखित छैन । यस्तो अवस्थामा बुद्धिमा रहेको कर्तालाई परिकल्पना गरेर घैँटोलाई कर्मसंज्ञा गर्नु पर्दछ भन्ने तर्क नागेशको रहेको छ । कुम्हालेले घैँटो बनाउँछ भन्ने विम्ब मानसपटलमा अवस्थित हुन्छ । वक्ता/लेखकले बुद्धिमा रहेको अर्थका आधारमा बाह्य जगत्मा रहेका शब्दहरूको प्रयोग गर्दछ भने श्रोता/पाठकले पनि मानसिक सत्तामा रहेको विम्बका आधारमा मात्र अर्थबोध गर्दछ ।

शब्दार्थ सम्बन्ध

वर्ण, रूप, शब्द, पद, वाक्य जस्ता भाषाका संरचक एकाइहरूमा अर्थको केन्द्रीयता रहन्छ । भाषिक वर्णहरू अर्थभिन्नताका आधारमा निर्धारण हुन्छन्, रूप भाषाको न्यूनतम अर्थयुक्त एकाइ हो, भाषिक शब्दहरूमा कोशीय अर्थ रहन्छ । पदमा कोशीय तथा व्याकरणिक अर्थ कायम रहन्छ । यसैगरी पदावली, उपवाक्य, वाक्य र सङ्कथनमा पनि अर्थ अनिवार्य मानिन्छ । अर्थबिनाको भाषिक अभिव्यक्ति निष्प्राण हुन्छ । भाषाको मुख्य संरचक तत्व शब्द र अर्थका बीचमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको हुन्छ । पूर्वीय जगत्मा शब्द र अर्थबीच नित्य सम्बन्ध छ कि अनित्य सम्बन्ध छ भन्ने विषयमा थुप्रै मतमतान्तर देखिन्छन् । मीमांसक र संस्कृत वैयाकरणहरू शब्द र अर्थका बीचमा नित्य सम्बन्धको पक्षमा तर्क गर्दछन् भने नैयायिक र वैशेषिकहरू शब्द र अर्थबीच अनित्य रहेको वहस गर्दछन् । नाशवान् ध्वनिहरूको संयोजन वा सम्मिलित रूपबाट अर्थबोधक शक्ति प्राप्त हुन्छ । शब्दको अर्थबोधक शक्ति कहाँ र कहिले प्राप्त हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा पूर्वीय दार्शनिक तथा वैयाकरणहरूले चिन्तन मनन गरेका छन् । पाणिनि, पतञ्जलि र कात्यायनले शब्द र अर्थबीच नित्य सम्बन्ध रहेको चर्चा गरेका छन् (पोखरेल, २०७५, मोडुल सामग्री) । नित्य भन्नुको अभिप्राय शब्दमा अर्थबोध गराउने क्षमता रहेको हुन्छ । निरुक्तकार यास्कले पनि शब्द र अर्थका बीच नित्य सम्बन्ध हुने तर्क गरेका छन् (न्यौपाने, भण्डारी र न्यौपाने, २०६७, पृ. ३) । वाक्यवादी आचार्य भर्तृहरिले शब्दलाई कारण र अर्थलाई कार्यका रूपमा विश्लेषण गरी यिनीहरूका बीचमा नित्य सम्बन्ध रहेको स्वीकार गरेका छन् । उनले शब्दार्थलाई योग्यताका रूपमा पनि व्याख्या गरेका छन् । शब्द उच्चारण गर्नासाथ अर्थबोध हुन्छ, त्यही अर्थबोध गराउन सक्ने क्षमता योग्यता हो । शब्द सार्थक भएमा कार्यकारण सम्बन्ध कायम हुन्छ तर निरर्थक भएमा हुँदैन । वक्ताले सार्थक शब्द उच्चारण गर्दा अर्थबोध गर्नका लागि श्रोतामा प्रतिभाको आवश्यकता पर्न सक्छ । श्रोताको अर्थ ग्रहण गर्ने क्षमता कमजोर भएमा सार्थक शब्दको पनि अर्थबोध हुन सक्दैन । यसको मतलब वक्ताको शब्दप्रयोग र श्रोताको अर्थग्रहण गर्ने प्रतिभाबीच समान स्तर कायम हुनुपर्दछ । अर्थ शब्दविम्बमार्फत् अभिव्यक्त हुन्छ, श्रोता सुन्छ अनि मष्तिष्कमा पूर्वविद्यमान शब्द र अर्थका विम्बसँग त्यसको सम्बन्ध गाँस्दछ र अर्थबोध हुन्छ (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५६) । उच्चरित शब्द श्रोताको मानसपटलमा पूर्व सञ्चित धारणाका आधारमा अर्थिन्छ । भर्तृहरिले अर्थलाई बाह्य र आन्तरिक दुबै मानेका छन् । नागेशले भने अर्थलाई बुद्धिस्थ प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उनको विचारमा शब्द र अर्थको सम्बन्ध सृष्टिको प्रारम्भबाटै भएको हो । जसरी ब्रह्मलाई वेदान्तीहरू अखण्ड्य, व्यापक र नित्य मान्दछन् र अव्यक्त ब्रह्म मायाद्वारा नाना रूपात्मक जगत्मा अभिव्यक्त रहन्छ भन्छन् त्यसैगरी वैयाकरणहरू ब्रह्मरूप शब्द वैखरी ध्वनिद्वारा व्यावहारिक रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ, यही नै शब्दब्रह्म हो भन्छन् (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५५) । नागेशले वेदान्तदर्शनका आधारमा शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई हेरेका छन् । शक्ति, लक्षणा र व्यञ्जना तीन वृत्तिबाट शब्दार्थज्ञान हुन्छ । पूर्वीय आचार्यहरू भामह, दण्डी, रुद्रट, वामन, आनन्दवर्द्धनले

आ-आफ्ना लक्षणग्रन्थहरूमा शब्द र अर्थबीचको नित्य सम्बन्धका बारेमा सोदाहरण प्रष्ट पारेका छन् ।

नैयायिकहरूले शब्द र अर्थबीचको सम्बन्धलाई अनित्य मानेका छन् । उनीहरूका विचारमा शब्दले दिने अर्थ साङ्केतिक मात्र हो । शब्द मुखमा रहन्छ, अर्थ बाहिर, शब्द वर्तमान कालमा सुनिन्छ तर अर्थ भूत, भविष्यको पनि हुन्छ । त्यसैले शब्द र अर्थमा नित्य सम्बन्ध छैन (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५४) । उनीहरू शब्द र अर्थबीचको सम्बन्ध नित्य हुन्थ्यो भने 'तरबार' उच्चारण गर्दा मुख काटिनु पर्ने, आगो उच्चारण गर्दा मुख पोलिनु पर्ने हो भन्ने तर्क गर्छन् । वैशेषिकहरूले पनि शब्द र अर्थबीच स्वाभाविक सम्बन्ध नरहेको वहस गरेका छन् । उच्चारण प्रक्रियामा तुरुन्त नासिने शब्द आफैमा नित्य हुन सक्दैन भने त्यसले दिने अर्थमा नित्यता हुने कुरै भएन । वैशेषिकहरूले शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई अनुमापक-अनुमाप्य सम्बन्धका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । उनका विचारमा शब्द अनुमापक र अर्थ अनुमाप्य हो । जसरी धुँवा देखिएपछि आगाको अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ त्यसैगरी शब्द सुनिए पछि अर्थको अनुमान हुन्छ (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५४) । वाक्यपदीयका व्याख्याकार पुष्पराजले जसरी पहिले नै अग्नितत्त्व विद्यमान रहेको अरणीको रुखमा घर्षण पैदा हुनासाथ अग्नि उत्पन्न हुन्छ त्यसै गरी शब्द उच्चारण हुनासाथ अर्थ पैदा हुन्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । शब्द र अर्थका बीच रहेका मूल अन्तर निम्नलिखित रहेका छन् :

शब्द	अर्थ
भौतिक अर्थात् वाग्यन्त्रोच्चार्य	बुद्धिगत र आत्मिक
ध्वनिका उत्पत्ति र संचरण विश्लेष्य	प्रतीति अविश्लेष्य
चित्र बनाउन सकिने	अनुभूति नाप्न नसकिने
देशकालाधीन	देशकाल मुक्त
खण्डनीय (न्यूनतम खण्ड गर्न सकिने)	चेतनागत भएकाले अखण्ड्य
दोहोर्‍याउन सकिने	अर्थ दोहोऱ्याउन नसकिने, परिस्थितिअनुसार
भिन्नाभिन्नै बोध हुन सक्ने	
सामाजिक सम्पदा	वैयक्तिक गुण
शब्दोच्चारण दोस्रो चरण	अर्थ पहिलो चरण
बाह्य	आन्तरिक
पर्याय सम्भव	पर्याय असम्भव
शब्द भाषा विशेषमा	अर्थ भाषा निरपेक्ष
शब्दका लिखित र मौखिक भेद	अर्थमा अभेद
शब्द व्याकरणसम्मत	अर्थ अव्याकरणिक
शब्द प्रत्यक्षगम्य	अनुमेय
शब्दोच्चारण नभएपनि व्यवहार चल्ने	व्यवहार नचल्ने

(स्रोत : न्यौपाने, २०५१, पृ. ३५७-३५८)

अपोहवाद

अर्थविज्ञानको परिप्रेक्ष्यमा अपोहवादको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । अपोहवाद बौद्धदर्शनको शून्यवादमा आधारित भाषिक दर्शन हो । यस दर्शनअनुसार शब्दको अर्थ अपोहात्मक हुन्छ । अपोहको तात्पर्य तदभिन्न भेद हो । यो बौद्ध र न्यायपरम्परामा विकसित विशिष्ट भाषिक दर्शन हो जसले शब्दार्थ

सम्बन्धलाई नै अनित्य मान्दछ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. १२४) । यस भाषिक दर्शनका संस्थापक दिङ्गनागले संस्थापन गरेको अपोहवादलाई धर्मकीर्ति, रत्नकीर्ति, शान्तिरक्षित र कमलशीलले उत्तरोत्तर विकास गरे । यस दर्शनअनुसार शब्दको अर्थ निषेधात्मक हुन्छ । जस्तै : 'गाई' शब्दको उच्चारणबाट गाई पशुको ज्ञान गाई भिन्न पशुहरू (घोडा, भैँसी, बाखा आदि) को निषेधबाट हुन्छ । अपोहवादले न्यायदर्शनको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपेको छ । यसले जातिको सङ्कल्पनाको खण्डन गरेको छ र शब्दार्थ सम्बन्धलाई नयाँ दृष्टिले हेरेको छ (बन्धु, २०७०, पृ. २६-२७) । अपोहवादले जातिलाई मान्दैन । यसले जातिलाई अमूर्त तथा कल्पनाका रूपमा विश्लेषण गर्दछ । यसले शब्दको अर्थ व्यक्तिको रूपमा ग्रहण गर्दछ । निषेध आफैमा अयथार्थ र भ्रममूलक हुन्छ भन्ने बौद्धहरू शब्द स्वयम् र त्यसका अर्थलाई अयथार्थ मान्दछन् (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. १२५) । जाति नै छैन भने जातिभित्र निहित व्यक्ति, गुण, क्रियाको पनि कल्पना हुन सक्दैन । व्यक्तिमा गुणहरू रहेका हुन्छन् । ती गुणहरूबाहेक अरु कुरामा उसको अस्तित्व हुँदैन । व्यक्तिमा रहने गुणसमेत अनित्य हुने भएकाले शब्दको अर्थ केवल भ्रम मात्र हो । यो कल्पनामा आधारित हुन्छ । शब्दको प्रयोगवस्तुको सङ्केतका रूपमा मात्र रहेको हुन्छ । बौद्धदर्शनले सांसारिक हरेक गतिविधिहरू भ्रमपूर्ण मान्दछ । मानिसका हरेक सम्पादित कार्यहरू स्वयम् भ्रम हुन् । हरेक वस्तुहरू क्षणक्षणमा परिवर्तन भइरहन्छन् भने त्यसलाई सङ्केत गर्ने शब्द अपरि वर्तनशील हुन सक्दैन । मानिस बाह्य सत्तामा रहेका वस्तु र तिनलाई सङ्केत गर्ने अर्थबीच सम्बन्ध देख्नु केवल अज्ञानता र भ्रमात्मकता मात्र हो । अपोहवादको मूल मर्म शब्द र अर्थको सम्बन्धलाई विभेदात्मक मानेर यसको तार्किक व्याख्या गर्नु हो अर्थात् शब्द र वस्तुका बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुँदैन र अर्थ आफ्नो प्रकृतिमा विभेदात्मक वा निषेधात्मक हुन्छ भन्नु अपोहवादको तात्पर्य हो (आचार्य, २०७२, पृ. ८९) । अतः कुनै पनि वस्तुको अर्थ सधैँ उही रहन नसक्ने भएकाले त्यस वस्तुबाट अन्य वस्तुहरूलाई अपोहन/निषेध गरेर अर्थबोध गर्नु अपोहवादी मान्यता हो । तद्भिन्नबाट शब्दको अर्थबोध गर्दा पनि भावसापेक्ष अर्थको बोध हुन्छ भन्ने तर्क गरेर अपोहवादी यस मान्यतालाई वैयाकरणहरूले आलोचना गरेका छन् । दिङ्नागले संस्थापन गरेको अपोहवादलाई उत्तरवर्ती अपोहवादी दार्शनिकहरूले पर्युदास (बुध्यात्मा र अर्थात्मा) र प्रसज्य प्रतिषेधको व्याख्या गरेर संशोधन गरेका छन् । दिङ्नागको मान्यतालाई व्यावहारिकता दिने काम गरेका छन् । दिङ्नागले अपोह वा निषेधलाई शब्दार्थ स्वीकार गरेकामा उत्तर वर्ती अपोहवादीहरूले शब्द उच्चारणबाट मनमा उत्पन्न हुने विम्बलाई पनि शाब्दबोधको रूपमा लिएर आलोचना मुक्त हुने प्रयास गरेका छन् । अपोहवादीहरू अनित्यवादी दार्शनिक हुन् । त्यसैले नित्यवादी तथा स्फोटवादीहरूले अपोहवादको तीब्र आलोचना गरेका छन् (न्यौपाने, २०६६, पृ. १६६) । शब्दार्थ सम्बन्धका बारेमा अपोहवादी मान्यतालाई नवीन र मौलिक भने मान्न सकिन्छ ।

अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवाद

पूर्वीय भाषिक परम्परामा वाक्यले दिने सम्पूर्ण अर्थ अविभाज्य वा निरवयव हुन्छ कि वाक्यमा प्रयोग हुने प्रत्येक पदहरूको स्वतन्त्र अर्थ हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा वहस हुने क्रममा अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादको उदय भएको हो । वाक्यका अर्थलाई श्रोताले कसरी बोध गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा यी दुई चिन्तनहरू देखा परेका हुन् ।

अभिहितान्वयवाद

अभिहितान्वयवादका प्रवक्ता मीमांशक कुमारिल भट्ट हुन् । जैमनीय सूत्रको भाष्यमा शवर स्वामीले अभिव्यक्त गरेको विचारबाट कुमारिल .भट्टले यसको प्रबर्द्धन गरेका हुन् । उनको

विचारमा वाक्यमा प्रयुक्त सबै पदले असम्बद्ध रूपमा आफ्नो अभिधा शक्तिबाट विच्छिन्न अर्थको बोध भइसक्छ । यस्ता पदहरूमा अन्तर्निहित तात्पर्य शक्तिले पारस्परिक अन्वयको बोध गराएर सिङ्गो वाक्यार्थबोध गराउँछ । कुमारिल भट्टका अनुसार पदद्वारा सङ्केतित अर्थमा अरू पदसँग अन्वित हुने शक्ति अन्तर्निहित हुन्छ (आचार्य, २०७२, पृ. ९०) । प्रत्येक पद एकआपसमा अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन् । एक आपसमा अन्वय हुन नसक्ने शब्दहरूको समूहबाट वाक्यको निर्माण हुन सक्दैन । वाक्यमा पदहरूको विन्यास आकाङ्क्षा, योग्यता र आसत्ति जस्ता वाक्यीय आवश्यकताले हुन्छ । यसरी विन्यस्त पदहरूबाट हुने अर्थबोध विच्छिन्न प्रकृतिको नभई सम्बन्धमूलक हुन्छ । वाक्यमा प्रयोग भएका स्वतन्त्र पदहरूबाट कोशीय अर्थ प्रकट हुन्छ भने ती पदहरू जब तात्पर्य शक्तिबाट अन्वय भएका पदहरूबाट विशिष्ट अर्थबोध हुन्छ जान्छ । अभिहितान्वयवादले संसर्गबोधक शक्तिलाई पदनिष्ठ नमानेर पदार्थनिष्ठ मानेको छ (आचार्य, २०७२, पृ. ९१) । पदहरूको समष्टिगत वाक्यको स्वतन्त्र सत्ता हुन्छ भन्ने मान्यता अभिहितान्वयवादीहरूको रहेको छ ।

अन्विताभिधानवाद

अन्विताभिधानवादका प्रवर्तक प्रभाकर भट्ट हुन् । उनका अनुसार भाषिक बोधको मूल एकाइ भनेकै वाक्यार्थबोध हो । त्यसैले वाक्यभन्दा सानो कुनै एकाइको सत्ता हुँदैन । अर्थात् वाक्यमा प्रयोग भएका पदहरूको स्वतन्त्र सत्ता हुँदैन । वाक्यमा आएका शब्दहरू विच्छिन्न होइनन् । त्यसैले उनीहरूका क्रमको समष्टिबाट अभिधा शक्तिले नै अर्थबोध गराउँछ (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. १२८) । वाक्यमा आउने पदहरू विच्छिन्न नभई एक सम्बन्ध सूत्रबाट परस्पर अन्वित रूपमा बोधगम्य हुन्छन् । बालकहरू पदहरूको विच्छिन्न अर्थबोध नगरी सिङ्गो अर्थबोध गर्दछन् । जस्तै : कुकुर भुक्छ, कुकुर बाँध, कुकुर फुकाऊ जस्ता वाक्यात्मक प्रयोगबाट बालकले ‘कुकुर’पदको अलग अर्थबोध गर्दछ । विभिन्न प्रसङ्गमा पुनरावृत्ति हुने पदहरूको बोध गर्दछन् । पदलाई अलग गरेर बालकले पदको अर्थबोध गर्न सक्दैन । बालकले पुनरावृत्ति न्याय (आवाप उद्वाप) द्वारा विभिन्न पदहरूको छुट्टा छुट्टै अर्थ बुझ्छ । पदको अर्थ प्रसङ्गअनुसार कायम हुन्छ । कुनै पनि वाक्यको अर्थ अखण्ड र स्वयम्मा पूर्ण एक विशिष्ट विचार हुन्छ । त्यसमा अवयवभूत पदहरूको अर्थको अस्तित्व पनि अवश्य रहन्छ तर ती पद विच्छिन्न नभईकन एक सम्बन्ध सूत्रबाट परस्पर अन्वित रूपमा बोधगम्य हुन्छन् (आचार्य, २०७२, पृ. ९२) । अन्विताभिधानवादीहरूले पदहरूको स्वतन्त्र सत्ताको विरुद्धमा पदहरूबाट निर्मित वाक्यको स्वतन्त्र सत्ताको कल्पना गरेका छन् । भाषिक बोधको केन्द्रविन्दु अखण्ड वाक्य नै हो ।

नेपाली भाषा शिक्षणमा पूर्वीय अर्थ चिन्तनको सम्बन्ध

भाषा शिक्षणलाई प्रायोगिक भाषा विज्ञानको मुख्य शाखाको रूपमा चिन्ने गरिन्छ । भाषा शिक्षण भाषिक सीपहरू शिक्षणसँग सम्बन्धित छ । सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ गरी भाषाका मुख्य चारओटा सीपहरू रहेका हुन्छन् । यस प्रकारका भाषिक सीपहरू एक आपसमा अन्तर्सम्बन्धित हुन्छन् । नेपाली भाषा शिक्षणअन्तर्गतका यी चारओटै सीपहरूलाई पूर्वीय अर्थ चिन्तनले प्रभाव पारेको देखिन्छ । भाषिक उच्चारणमा स्फोटदर्शनले सहयोग गर्दछ । परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी जस्ता चत्वारी वाक् भाषिक उच्चारणका लागि महत्वपूर्ण मानिन्छन् (न्यौपाने, २०५१, पृ २-५) । बालबालिकालाई भाषिक शब्दको उच्चारण सिकाउने क्रममा भाषाका परा, पश्यन्ती र मध्यमाको बारेमा पनि जानकारी गराएमा व्यक्त अवस्थाको वैखरी रूप सिकाउन सजिलो हुन्छ । आधुनिक भाषाविज्ञानले वैखरी रूपको बारेमा मात्र व्याख्या गरे पनि स्फोटदर्शनको अध्ययनबाट परा, पश्यन्ती र मध्यमाको बारेमा सुझ प्राप्त हुन्छ ।

हृदस्थ स्फोटका कारणले भौतिक ध्वनि निःसृत हुने भएकाले स्फोटका बारेमा विद्यार्थीहरूलाई अवधारणा बसाल्नु पर्ने हुन्छ । बाह्य रूपमा प्रकट हुने ध्वनिका आन्तरिक प्रक्रियाहरूका बारेमा पनि उनीहरूलाई अभ्यास गराउनु पर्ने हुन्छ । स्फोट भाषाको स्थायी रूप हो भने ध्वनि अस्थायी वा क्षणिक रूप हो (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११२-११३) । यसरी स्थायी स्फोट र ध्वनिका बीचमा कार्यकारण सम्बन्धका आधारमा गरिएको भाषा शिक्षण उद्देश्यमूलक तथा व्यावहारिक हुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई शब्द उच्चारण गराउनुभन्दा पहिले उसमा हृदस्थ अवस्थामा नै स्फोटको विकास गराउन सकिन्छ ।

पूर्वीय अर्थ चिन्तनअन्तर्गत पर्ने शाब्दबोध प्रक्रियाले पनि नेपाली भाषा शिक्षणमा सहयोग गरेको छ । शाब्दबोध प्रक्रियाले शब्दको अर्थबोध गराउने क्षमताका बारेमा अध्ययन गर्दछ । निरर्थक शब्दले भाषिक अभिव्यक्ति पूरा हुन सक्दैन । यसबाट न वक्ताको अभिव्यक्ति पूरा हुन्छ न श्रोताले अर्थ ग्रहण गर्न सक्दछ । शाब्दबोध प्रक्रियाका उपयोग गरिने महत्वपूर्ण साधनहरूको उपयोग गरेर बाल बालिकाहरूमा भाषिक अभिव्यक्ति तथा ग्रहण क्षमतामा विकास गराउन सकिन्छ । शाब्दबोध प्रक्रियामा व्याकरणलाई महत्वपूर्ण साधनका रूपमा लिन सकिन्छ । व्याकरणको समुचित उपयोग गरी नेपाली भाषा शिक्षणलाई प्रभावकारी तथा व्यावहारिक तरिकाले शिक्षण गर्न सकिन्छ । शब्दको प्रकृति र प्रत्यय छुट्याएर सजिलै शाब्दबोध गराउन सकिन्छ । सादृश्य तथा उपमानको प्रयोगले भाषिक शब्दको अर्थबोध सरल र सहज तरिकाले बनाउन सकिन्छ । जस्तै : भेडा बाखा जस्तै छ । यस वाक्यमा भेडालाई बाखाको सादृश्यताबाट बुझाउन सकिन्छ । नेपाली भाषाका शब्दकोशको प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूलाई नयाँ नयाँ शाब्दबोध गराउन सकिन्छ । मर्यादित, विश्वासयुक्त व्यक्तिहरू तथा शास्त्रका भनाइहरू आप्तवाक्य हुन् । यस प्रकारका आप्तवाक्यहरूको माध्यमबाट अनेक प्रकारका शब्दहरूको शिक्षण गर्न सकिन्छ । ईश्वर, स्वर्ग, नरक, देवता जस्ता शब्दहरूलाई आप्तवाक्यका रूपमा शिक्षण गर्न सकिन्छ । कतिपय शब्दहरू लोकव्यवहारका आधारमा सिकाउन सकिन्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणअन्तर्गत शब्दार्थ शिक्षणका विधिहरू शाब्दबोध प्रक्रियासँग सम्बद्ध रहेका छन् । अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना गरी शब्दका अर्थबोध गराउने तीन प्रकारका शक्तिहरू रहेका हुन्छन् । वाक्यमा प्रयुक्त शब्दले वाच्यार्थ बोध गराउनु अभिधा शक्ति, लक्ष्यार्थ बोध गराउनु लक्षणा शक्ति र व्यङ्ग्यार्थ बोध गराउनु व्यञ्जना शक्ति हो (न्यौपाने र पराजुली, २०६९, पृ. ११७-११८) । शाब्दबोध प्रक्रियाको उपयोग गरेर शब्दशक्तिको शिक्षण गर्न सकिन्छ । आसत्ति, आकाङ्क्षा, योग्यता र तात्पर्य जस्ता शाब्दबोध प्रक्रियाका सहकारी कारणहरूलाई नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

बौद्धार्थ निरूपण संस्कृत भाषिक चिन्तनमा शब्दार्थ बोध प्रक्रियाको महत्वपूर्ण पक्ष हो । शब्दले दिने अर्थ बुद्धिस्थ वा मानसिक हुन्छ भन्ने सार बौद्धार्थ निरूपणको हो (न्यौपाने, २०५१, पृ. ३७५) । नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा बाल बालिकाहरूका पूर्व ज्ञानको माध्यमबाट नयाँ कुरा सिकाउन सकिन्छ ।

बाह्य सत्तामा नरहेका कुराहरू पनि मानसिक सत्तामा रहेको ज्ञानका माध्यमबाट अर्थबोध गर्न सकिन्छ । नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा पनि यसको समुचित उपयोग गर्न सकिन्छ । 'तालुमा आलु फल्यो' भन्दा बाह्यसत्तामा रहेको तालुमा आलु फल्दैन तर मानसिक सत्तामा पूर्वस्थापित अर्थबोध क्षमताका कारण श्रोताले भाग्य सप्रियो भन्ने अर्थबोध गर्दछ । यस्तै प्रकारका थुप्रै उखान टुक्काहरू शिक्षणमा यस प्रक्रियाले सहयोग गरिरहेको हुन्छ । विद्यार्थीहरूको मानस विम्बमा पहिले नै

स्थापना भएका कुराहरूको शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । तर विद्यार्थीले कहिल्यै नसुनेका कुराहरूको व्याख्या गर्दा भने विद्यार्थीले अर्थबोध गर्न सक्दैन । यसका लागि विद्यार्थीहरूको मानसिक पक्ष बलियो बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

पूर्वीय अर्थ चिन्तनको महत्वपूर्ण पक्ष मानिने अपोहवादले नेपाली भाषा शिक्षणमा सहयोग गर्दछ । यस दर्शनअनुसार शब्दको अर्थ निषेधात्मक हुन्छ । जस्तै : 'गाई' शब्दको उच्चारणबाट गाई पशुको ज्ञान गाईभिन्न पशुहरू (घोडा, भैंसी, बाख्रा आदि) को निषेधबाट हुन्छ । यसरी नेपाली भाषा शिक्षणमा यस्ता थुप्रै वस्तुबोधक शब्दहरू उस्तै गुण भएका अन्य वस्तुबाट निषेध गरेर बोध गर्न अभ्यास गराउन सकिन्छ । अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादलाई आधार बनाएर बालबालिकाहरूलाई वाक्यगठनको अवधारणा बसाल्न सकिन्छ । विभिन्न प्रसङ्गबाट शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग गरी शब्दको अर्थ बोध गराउन सकिन्छ । जस्तै : भाँडो ल्याऊ; भाँडो राख; भाँडो सफा गर । जस्ता वाक्यहरूको प्रयो गबाट 'भाँडो' शब्दको अर्थबोध गराउन सकिन्छ ।

अतः पूर्वीय अर्थ चिन्तनबाट उच्चारण, वाक्यगठन, शब्दार्थ शिक्षणमा सहयोग प्राप्त भएको छ । सन्दर्भअनुसार वाक्यको अर्थ लगाउन सक्ने क्षमताको विकास हुनु पनि पूर्वीय अर्थ चिन्तनको योगदान हो ।

निष्कर्ष

संस्कृत परम्पराबाट विकसित भाषिक दर्शनको आलोकमा पूर्वीय अर्थ चिन्तनको विकास भएको हो । भाषामा चिन्तन मननको सुरूवात पश्चिमको तुलनामा पूर्वमा पहिले नै भएको हो । शब्द र त्यसले दिने अर्थका बीच नित्य सम्बन्ध छ कि दुबैका बीच रहने सम्बन्ध अनित्य छ भन्ने विषयमा पूर्वीय आचार्यहरूका बीच थुप्रै विमर्शहरू भएका छन् । संस्कृत साहित्यकारहरू, वैयाकरणहरू र मीमांसकहरू शब्द र अर्थबीचको सम्बन्धलाई नित्य रहेको वहस गर्दछन् भने नैयायिकहरू, वैशेषिकहरू यी दुबैबीचको अनित्य सम्बन्धको पक्षमा रहेका छन् । स्फोटदर्शनअनुसार शब्द र अर्थबीच नित्य सम्बन्ध रहेको छ । स्फोट सत्य एवम् अविनाशी हुन्छ भने वर्ण, पद, वाक्य असत्य एवम् क्षणभङ्गुर हुन्छन् । वेदान्त दर्शनमा आधारित स्फोटदर्शनअनुसार सम्पूर्ण जगत्का क्रियाकलापहरू शब्दब्रह्ममा अडिनुका साथै सबै ज्ञानहरू शब्दभित्रै एकाकार भएका छन् । आसत्ति, योग्यता, आकाङ्क्षा र तात्पर्य जस्ता चार कारणहरूबाट शाब्दबोध हुन्छ । शब्दको अर्थ बुद्धिस्थ वा मानसिक प्रक्रियाबाट बोध हुन्छ । श्रोताले पहिले नै दिमागमा स्थापना गरेको ज्ञानका आधारमा नयाँ उच्चरित शब्दको अर्थ ग्रहण गर्दछ । अपो हवादी दर्शनका अनुसार शब्दको अर्थ निषेधात्मक हुन्छ । अन्य शब्दसँग उच्चार्य शब्दलाई निषेध गरेर मात्र अर्थबोध गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता अपोहवादीहरूको हो । अन्विताभिधानवादले पदहरूको स्वतन्त्र सत्ताको विरुद्धमा पदहरूबाट निर्मित वाक्यको स्वतन्त्र सत्ताको कल्पना गर्दछ भने अभिहितान्वयवादले पदहरूको समष्टिगत वाक्यको स्वतन्त्र सत्ता हुन्छ भन्ने मान्यताराख्दछ । पूर्वीय अर्थचिन्तनलाई नेपाली भाषा शिक्षणमा उपयोग गरेर सहज र व्यावहारिक शिक्षण गर्न सकिन्छ । संस्कृत परम्परामा शब्दार्थ सम्बन्धमा भए गरेका दार्शनिक चिन्तन मननहरू भाषा शिक्षणका साधक बनाई बाल बालिकाहरूको रूचि, चाहना र आवश्यकताअनुसार नेपाली भाषा शिक्षण गर्न सकिन्छ । यसले नेपाली भाषा शिक्षणमा सकारात्मक प्रभाव पारिरहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, व्रतराज (२०७२). पूर्वीय तथा पाश्चात्य भाषिक चिन्तन. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद र पराजुली, दीपक (२०६९). पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्परा. काठमाडौँ : कन्काई एजुकेसनल पब्लिकेसन एन्ड रिसर्च सेन्टर प्रा.लि. ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०५१). भाषाविज्ञानको रूपरेखा. धरान : नेपाल बुक डिपो ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि र न्यौपाने, दीपक (२०६७). भाषाविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

न्यौपाने, भुवन (२०६६, माघ). पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्परा. आकुञ्जन वर्ष २ अंक २ (पृ.१५६-१६७) ।

पोखरेल, केशव (२०७५). पूर्वीय भाषिक चिन्तन. मोडुल सामग्री, नेपाल खुला विश्वविद्यालय ।

बन्धु, चूडामणि (२०७०). भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय. काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.